

Tiko i Vale - na cava na kena i balebale?

Na veika eso mo na cakava

Eda sa yacova tiko oqo na ikatolu ni ivakatagedegede, eda na vakavakarau tiko me na toso cake ki na ikava.

Na kena ibalebale e vakatabakidua vei kemuni kece na vakaitikotiko e Niusiladi. Kevaka oni sega ni lewena na tabana ni veiqaravi ka valuta tiko na mate, e sa gadrevi moni na tiko vakadua ena nomuni veivale. Sa vakatabui moni veimaliwai kei ira mai tautuba, ka ra sega ni vakaitikotiko ena nomuni loma ni vale.

E macala ni qo e dua na kerekere levu. E ka bibi na noda valuta vata na mate me na rawa ni taqomaki na bula ni tamata yadua. Na noda cakacaka vata ena tokona na kena vukei na tabana ni bula ena nodra qaravi kece na tauvimate e Niusiladi.

E vakatarai moni tomana tiko ga na nomuni dau taubale, vakaukauwa yago kei na kena dau marautaki tiko na veika bula. Ni nanuma tiko na ivakaro ni rua na mita na noda veiyawaki kei ira na tamata ena veigauna kece. E rawa tale ga moni vakagadetaki ira na luvemuni e tautuba.

Ni kakua ni leqataka na kakana - na kena vakarautaki, veiwaseyaki ena tomani tiko ga, ena dola tale tiko ga na veisitoa kece vei kemuni. Ena sega vakadua ni lala na veinoke ni kakana.

Na veiwainimate kece ena sega ni yalani vei kemuni.

Ena tu vakarau me na qaravi kemuni na veitabana ni bula ena veigauna kece.

Ena sega ni veisau na ituvatuva ni veivukei vakailavo, me vaka na ilavo soli wale, vei kemuni kece na dau vakayagataka.

Na veitavi kece oni na qarava, ena qaravi tiko ga ena nomuni loma ni vale. Sa kerei ka nuitaki ni oni na veimaliwai tiko ga kei ira na wekamuni era vakaitikotiko ena nomuni loma ni vale. Moni yawaki ira tiko na veitamata tale eso ena veigauna kece.

Keimami gadreva na nomuni veitokoni ena kena taqomaki na vanua o Niusiladi ka valuti na mate dewa ni COVID-19. E sa davo tale ga na lawa mena maroroya ka wanonova na noda na cakacaka vata ena gauna oqo.

E kunei mai vei na veivukei vakailavo?

Na matanitu sa cakacaka tiko me na vukei kemuni kece na vakaitikotiko e Niusiladi, ka o ni curuma tiko na veiveisau lelevu oqo. E sa biu vata e dua na ituvatuva vou, ka na wasei yani ena dua na gauna lekaleka mai oqo, ena gauna sa tubu kina na gagadre me baleta na neitou veiqaravi. Oqo me vaka na:

Find out more at
Covid19.govt.nz

New Zealand Government

Unite
against
COVID-19

- Veivuke me baleta na veisaumi vakailavo ni tamata
- Veivukei me baleta na livi kei na gauna ni noda na taqomaki keda vakayadua mai vei ira kece na tamata ena noda loma ni vale
- Na veisau ni ilavo e rawati ena veibisini kei na ilavo lavaki me ivakacavacava

Na ituvatuva ni veivukei vakailavo, me vaka na ilavo soli wale, ena tomani tiko ga vei kemuni kece na dau vakayagataka.

Na veituvatuva ni veivuke sa tu me baleta na COVID 19 ena tabana ni Cakacaka kei na Veisaumi e na rawa ni kunei ena website: [tabaka](#)

Bisinisi Nuitaki Ena Gauna Oqo

Na ivakaro sa soli vei ira kece na veibisini e sega ni bibi ena gauna oqo e Niusiladi me vaka na vale ni danisi, vale ni kana, vale ni vakaukauwa yago, vale ni sara iyaloalo, veitobu ni sisili/qalo, vale ni maroro iyou makawa, vale ni maroro ivola, vanua ni qito kei na veivanua kece e dau levu kina na soqoni tamata. Sa vakaroti moni na sogota na nomuni veiqaravi vei ira na lewenivanua.

Na veibisini kece e veiqaravi vakatabakidua ena nodra qaravi na bula ni tamata, kei ira na kena dauniveitokoni, e sa soli tiko na dodonu moni veiqaravi vei ira na vakaitikotiko e Niusiladi.

Ena tomani tiko ga na veiqaravi vei ira veibisinisi me vaka na kakana, wainimate, tabana ni bula, waiwai ni benisini, kabani ni sasamaki kei na soqoni benu, monalivaliva kei na veivuke vakailavo.

Na vuna?

The veiqaravi oqo e veivuke ena kena tarovi na veidewavi ni mate ka maroro keda kece na vakaitikotiko e Niusiladi, ena gauna vata qori e tomani tiko ga na veiqaravi bibi.

Na dewa ni mate ena rawa ni tarovi kevaka e muduki na veitosoyaki ni tamata.

Na cava na veibisinisi nuitaki ena gauna oqo?

Na ituvatuva me baleta na veibisini nuitaki e na taba yani ena dua na gauna lekaleka oqo moni na wilika. E na yaco tiko na veiveisau me baleta na veituvatuva me na ganita na neitou valuta tiko na mate oqo.

Ena tomani tiko ga na veiqaravi ni veibisinisi oqo, io ena veisautaki na nodra veiqaravi me na taqomaki kina o ira na lewe ni cakacaka, okati kina ko ira na dau veisau yadra, ituvatuva ni gauna ni vakacagicagi kei na kana, vakarawarawataki na livi kei na kena maroro tiko na ivakaro ni veiyawaki ni tamata.

Sa na vakarautaki tiko na vanua me na ciqomi kina na nomuni qiri sega ni saumi ena naba 0800, ka me na saumi kina na nomuni vakatataro. Ena qai vakaraitaki yani ena neitou website ni sa vakarautaki na veituvatuva kece oqo.

Na veitukutuku matailalai me baleta na veitabana kece ena taba yani ena dua na gauna lekaleka mai oqo.

Find out more at
Covid19.govt.nz

New Zealand Government

**Unite
against
COVID-19**

Na bisini e sega nuitaki ena gauna oqo

Na ivakaro e sa soli vei ira kece na veibisini e sega ni bibi ena gauna oqo e Niusiladi me vaka na vale ni danisi, vale ni kana, vale ni vakaukauwa yago, vale ni sara yaloyalo, veitobu ni sisili/qalo, vale ni maroroi iyau makawa, vale ni maroroi ivola, vanua ni qito kei na veivanua kece e dau levu kina na sogoni tamata. E sa vakaroti mo ni na sogota na nomuni veiqaravi vei ira na lewenivanua.

Ena loma ni 48 na aua, ena gauna eda na dewa ki na ivakatagedegede va, ena sogoti kece na veivale ni volitaki kakana rawarawa.

E gadrevi moni na rokova tiko na rua na mita ni veiyawaki vakayago, ka me na bulataki tiko na bibi ni kena dau savati na ligada. Moni qaqarauni vinaka ka me na volai tiko na yacadra era mai veisiko ena nomuni veivale. Sa nuitaki ni ko ni na maroroi ira vinaka na tauvimate.

Na veibisini kece e veiqaravi vakatabakidua ena nodra qaravi na bula ni tamata, kei ira na kena dauniveitokoni, ena tomani tiko ga na nomuni veiqaravi vei ira na vakaitikotiko i Niusiladi. Qori me vaka na kakana, wainimate, tabana ni bula, waiwai ni benisini, kabani ni sasamaki kei na tomi ni benu, monalivaliva kei na veivuke vakailavo ena tomani tiko ga na nomuni veiqaravi. E gadrevi me na vakarautaki tiko na nodra veituvatuva ni bula kei na kena na rawa ni veisemati na itukutuku kevaka e tubu e dua na leqa.

Keimami gadreva na nomuni veitokoni ena kena taqomaki na vanua o Niusiladi ka valuti na mate dewa ni COVID-19. Sa davo talega na lawa me na maroroya ka wanonova na noda na cakacaka vata ena gauna oqo.

E kunei mai vei na veivukei vakailavo?

Na matanitu sa cakacaka tiko me na vukei kemuni kece na vakaitikotiko i Niusiladi ka oni curuma tiko na veisau lelevu oqo. E sa biu vata e dua na ituvatuva vou ka na wasei yani ena dua na gauna lekaleka mai oqo ni sa toso cake na neitou veiqaravi. Oqo me vaka na:

- Veivuke me baleta na veisaumi vakailavo ni tamata
- Veivuke me baleta na livi kei na gauna ni noda na taqomaki keda vakayadua mai vei ira kece na tamata ena noda loma ni vale
- Na veisau ni ilavo e rawati ena veibisini kei na ilavo lavaki me ivakacavacava

Na ituvatuva ni veivukei vakailavo, me vaka na ilavo soli wale, ena tomani tiko ga vei kemuni kece na dau vakayagataka.

Na veituvatuva ni veivuke e sa tu me baleta na COVID 19 ena tabana ni Cakacaka kei na Veisaumi e na rawa ni kunei ena website: [tabaka](#)

Na vuna?

The veiqaravi oqo e veivuke ena kena tarovi na veidewavi ni mate ka maroroi keda kece na vakaitikotiko e Niusiladi, ena gauna vata qori na kena tomani tiko ga na veiqaravi bibi.

Find out more at
Covid19.govt.nz

New Zealand Government

**Unite
against
COVID-19**

Sa vakadaroi na veisoqoni kece

Sa tarovi kece na veisotasota e na loma ni vale kei na veisoqoni kece e tautuba.

Oqo e sega ni okati kina ko ira kece na veibisini nuitaki ena gauna oqo.

Na ivakaro oqo e okati kina na veisoqoni vakavuvale se na veisoqoni lelevu me vaka na siganisucu, somate, vaka tale ga kina na vakamau. Sa kerei me na vakadaroi kece.

Sa nuitaki moni na tiko vata ga kei ira na vakaitikotiko ena loma ni nomuni vale, ka me na bulataki tiko na rua na mita ni veiyawaki ena veigauna kece.

Na Vuli

Sa na sogoti tiko veikoronivuli kece, ka wili kina na nodra koronivuli na lalai (Early Childhood Education).

Na vei koronivuli ena vakarautaka na ivakaro kei na itukutuku vei ira kece na itubutubu.

O ira kece na luvadra na daunicakacaka ena veivanua ni cakacaka nuitaki ena gauna oqo- me vaka na vuniwai, nasi, draiva ni tolili ni valenibula, kei na ovisa - ena rawa tiko ga ni oni gole ki koronivuli kei na koronivuli ni lalai (ECE) ena loma ni 48 na aua mai oqo. Na koronivuli ena qai sogo tiko ena Vukelulu vei ira kece na veivuvale oqo.

Ena toso mai liu na sereki ni vuli me na tekivu ena Moniti, 30 ni Maji. Na koronivuli ena vakarautaka na veilesoni me na vakatavulici ena monalivaliva (online) ena ivovo ni siga ena loma ni macawa oqo, me yacova na sereki ni vuli.

Na veikoronivuli ka na dola tiko ena loma ni 48 aua mai oqo ena tuvanaka na veituvatuva ni tiko bulabula - okati kina na bulataki ni rua na mita ni veiyawaki, kei na kena vakamuri vakavinaka na veitaratara yadua. Me vaka na ivakaro e sa soli tiko ni kena vakatabui mo gole ki vuli kevaka o tauvimate.

Na gaunisala ni kena vakayagataki na veiqaravi vakavuniwai

Kevaka o via raica na Vuniwai se dua na daunicakacaka ena tabana ni bula, e DODONU moni qirita e liu na nodra naba ni talevoni.

E levu na ivakasala vakavuniwai ena soli rawarawa ena talevoni (se na talevoni veirai). Oqo ena vukea kena tarovi na veidewavi ni mate.

Kevaka ena gadrevi na veirai, e nodra itavi na vuniwai kei ira na daukakacaka ena tabana ni bula mera na vakarautaka na ituvatuva me vaka na vanua kei na gauna ni sota.

Find out more at
Covid19.govt.nz

New Zealand Government

**Unite
against
COVID-19**

Gauna cava meu taro ivakasala kina ena tabana ni bula?

Kevaka o leqataka se tiko na nomuni vakatataro me baleta na ivakatakilakila ni mate COVID-19 e tarai iko tiko, kerekere mo qirita (sega ni saumi) na Tabana ni bula (Healthline) ena **0800 358 5453** se qirita na nomu vuniwai.

Na ivakatakilakila ni mate na COVID-19 ena rawa ni kune ena COVID-19 website ena:

<https://covid19.govt.nz/resources-and-translation/translations/>

Ena rawa beka niu biuta na noqu vale ena gauna au via laurai vakavuniwai ena gauna sa yacova kina na vakatagedegede 3 se 4?

Kevaka o gadreva na veivuke vakavuniwai, kerekere qirita i liu na nomuni vuniwai se valenibula.

Na veivalenibula kei ira na veiqaravi ena tabana ni bula ena dola tiko na nodra veiqaravi ena veigauna kece, ena gauna tale ga eda na yacova kina na ivakatagedegede e va.

Ke oni vinakata na veivuke ena gauna ni leqa tubukoso, ni qirita na veivuke vakatabakidua ena gauna ni leqa ena naba 111.

E dredre ni ciqomi rawa na noqu qiri ena Tabana ni bula/noqu vuniwai.

Sa tubu sara tiko na iwiliwili ni kere ivakasala kei na veivukei mai vei ira na lewenivanua e Niusiladi, e bibi tiko ga me na vakagalalataki na sala ni veitaratara ena talevoni ena Tabana ni bula kei ira na vuniwai me ra na soli ivakasala tiko ena gauna ni leqa tubukoso.

Ena vakayacori na veika kece e gadrevi me na qaravi kina o ira kece era gadreva na veivuke ena gauna totolo duadua.

Sa kerei moni qirita ga na Tabana ni bula se na nomuni vuniwai kevaka oni gadreva na veivuke vakavuniwai. Kevaka e sega ni vakatataro me baleta na laurai vakavuniwai, ni sikova na website covid19.govt.nz

Ena gauna ni veivuke vakasauri se leqa tubukoso, ni qai qirita na veivuke vakatabakidua ena gauna ni leqa ena naba 111.

Na cava meu na cakava kevaka e gadrevi me vakavoutaki na mequ wainimate?

E sega ni vinakati mo ni sikova na nomuni vuniwai ke gadrevi moni vakavoutaka na memuni wainimate. Ni qirita ga na naba nei vuniwai me na saumi kina na nomuni vakatataro.

Na veivale ni volitaki wainimate, e vakatokai me bisinisi nuitaki, ena dola tiko ena veigauna kece. Oqo e wili kina na gauna eda sa na yacova kina na ikava ni ivakatagedegede.

Kevaka oni via gole ena veivale ni volitaki wainimate ena nomuni yasa ni vanua, ni qirita rawa na nodra naba ni talevoni ka vakadeitaka ni tiko vei iratou na wainimate o vakasaqara tiko. Kevaka o sa okati ena iwasese e rivarivabitaki nomu bula, e gadrevi mo ni kerea e dua tale me na kauta mai na memuni wainimate.

Find out more at
Covid19.govt.nz

New Zealand Government

**Unite
against
COVID-19**

Na cava meu na cakava kevaka au wili tiko kei ira na leqataki ni na vakadewavi totolo vei ira na mate, tauvimate tiko na noqu ate vuso, se dua na noqu vuvale e wili tiko ena iwiliwili oqo?

Ena rawarawa me na vakadewavi vei iko na mate kevaka:

- **O sivia na yabaki 70** ka sa kunei rawa tiko vei iko na veimate eso, wili kina na cegu oca, ena totolo sara na kena dewavi kemuni na mate na COVID-19
- **Ko ira kece sa tiko vei ira na veimate tale eso:** E na totolo sara na kena vakadewataki vei iko na mate na COVID-19 kevaka sa tiko rawa na veimate tale eso. E wili kina na mate ni cegu oca, COPD (Chronic Obstructive Pulmonary Disease), mate ni uto, tubu ni dra, leqa ni davuibuco kei na mate ni suka.
- **Ko ira kece era lako curuma tiko na veiqaravi ni valuti ni kenisa se leqa tiko na nomuni dra:** Na veiqaravi ena kena valuti na kenisa kei na leqa ni dra e dau tara tale ga na bai ni yagoda e vakarautaki tu me valuta na mate. Oqo ena vakavuna kina me na dewavi kemuni vakatotolo na mate oqo na COVID-19.
- **Marama bukete:** E se bera ni vakadeitaki kevaka e na rawa ni vakavuleqa vei ira na marama bukete na mate na COVID-19. Na veiveisau ena yagodra na marama bukete ena vakavuna talega me na veidewavi kina na mate oqo.
- **Vei ira ena veivanua e dredre mera vukei ena veiqaravi vakavuniwai**

Ena so na itikotiko e Niusiladi e rivarivabitaki tale ga na kena rawa ni dewa totolo na mate ena so tale na basoga ni nodra bula. Me vaka na:

- **Tikotiko ni tabaqase se na veikoro ni vakacegu:** Me ra na qaqarauni vinaka na veitikotiko ni vakacegu vei kemuni na qase, ni leqataki na kena dewa totolo na manumanu ni mate oqo. E na totolo na dewa ni mate vei ira na vakaitikotiko kina ena vuku ni nodra yabaki, era sa na tautauvimate tale tiko ga.

Kevaka oni tiko vata kei dua e rivarivabitaki na kena dewa vua na mate, ka oni gadreva na itukutuku me baleta na nodra taqomaki, ni qai sikova na Minisitiri ni Bula ena website

<https://www.health.govt.nz/our-work/diseases-and-conditions/covid-19-novel-coronavirus/covid-19-novel-coronavirus-health-advice-general-public/covid-19-self-isolation>

Gaunisala ni veitosoyaki

Sa na veisau na veigaunisala ni veitosoyaki. E kerei me vakalailaitaki na nomuni veitosoyaki me rawa ni tarovi na veidewavi ni COVID-19

Na veitosoyaki ena veitolili ni lewenivanua ena vakarautaki ga vei ira era cakacaka tiko ena veicakacaka nuitaki, gadreva na veivuke vakavuniwai, kei ira na gole tiko ina sitoa lelevu ni volitaki iyaya.

Na waqa, gaunisala kei na sitima ni vanua ena dola tiko ena tabana ni vakau iyaya.

E vakatarai talega moni veitosoyaki ena nomuni tolili ni vuvale.

Find out more at
Covid19.govt.nz

New Zealand Government

**Unite
against
COVID-19**

Tolili yadua kei na Veitosoyaki

E vakatarai mo ni veitosoyaki ena nomuni tolili yadua. Ena veivanua cava ga, moni bulataka tiko na ivakaro ni veiyawaki.

E vakatarai tale ga na taubale kei na vakaukauwa yago, kevaka ga oni muria tiko na ivakaro ni veiyawaki me rua na mita ena veigauna.

Vuka i Vanuatani

E se dola tiko na rara ni waqavuka vei ira kece na vulagi me ra na vuka lesu ki na nodra veimatanitu.

E vakatabui mo gole ki na rara ni waqavuka kevaka e sega na nomuni tikite ni vuka. Kevaka e sega na nomuni tikite, e gadrevi mo ni veitarata kei na kabani e tuvanaka na nomu vuka se na veikabani ni waqavuka. Ke dredre moni volia na nomuni tikite, ni qai veitaratara kei ira na nomuni mata ni matanitu ena vanua o Niusiladi.

Vuka ena lomai Niusiladi

Ena gadrevi mo ni dui lesu kina nomuni veivale ena loma ni 48 na aua mai oqo. Era sa vakasalataki na veikabani ni waqavuka ena kena muri na ivakaro ni veiyawaki ena gauna ni vuka. Ni oti na 48 na aua, na waqavuka ena dolavi ga vei ira na tamata era cakacaka ena kena valuti na mate oqo kei na kena vakau na iyaya.

Ena dolavi tale ga vei ira na vulagi ke gadrevi me ra vakadewataki ki na veirara ni waqavuka ni vuka i vanua tani.

E vakatabui mo ni veitosoyaki kevaka o tauvimate, vakabibi na vuvu, leka ni cegu se mate ni katakata, na surusuru kei na savu ni ucu.

Kevaka o na vuka tiko ena waqavuka, e bibi mo na vu se suru ena ilobi ni duruduru ni ligamu. Kevaka e rawa, e gadrevi mo tawana tiko na wainimate ni sava ni liga kei na veva ni qusiqusi. E kerei moni dabe volekata na katubaleqa ni waqavuka ka mo yawaka na pasidia ka tarava.

Na nodra vakadewataki na tauvimate

Kevaka e tiko na nomuni vakatataro me baleta na COVID-19, kerekere mo ni qirita na Tabana ni bula (0800 358 5453) mo ni vakasalataki ni se bera na nomuni vuka.

Ena kena valuti na manumanu ni mate oqo, e kerei mo ni tiko vakadua e vale kevaka o ni sa tauvimate. Kevaka o sa tauvimate ka gadreva na veitosoyaki, e sa kerei mo ni vakayagata na nomuni veitolili yadua. Kevaka e dredre qori, qirita rawa na Tabana ni bula me baleta na veivakasala yadua (0800 358 5453).

Find out more at
Covid19.govt.nz

New Zealand Government

**Unite
against
COVID-19**